

نقش فرهنگ زیارت در توسعه معارف و آموزه‌های تشیع با تأکید بر آثار معماری صفوی حرم مطهر امام رضا (ع)

چکیده

در طول تاریخ، «زیارت» به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های فرهنگی - مذهبی در توسعه و تبیین آموزه‌های دینی اثرگذار بوده است. این سنت در جهان اسلام تا پیش از روی کار آمدن عباسیان پیوسته رواج داشته است. اما از دوره دوم خلافت عباسی هم‌زمان با پیدایش فرقه‌های مختلف مذهبی این مسئله از جمله موضوعات چالش برانگیز برخی فرقه‌ها و حاکمان سنی مذهب؛ به‌ویژه در تقابل با شیعیان گردید. پژوهش پیش رو، درصدد بررسی و تحلیل نقش فرهنگ زیارت در عصر صفوی است. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است که براساس اسناد و منابع تاریخی به تجزیه و تحلیل داده‌های تاریخی می‌پردازد. از جمله دستاوردهای فرهنگی حکومت صفوی احیای این سنت به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شعائر مذهبی شیعه در جامعه ایران بوده است؛ به‌نظر می‌رسد زیارت مقابر اهل بیت (ع) نقش به‌سزایی در تبیین و توسعه معارف مکتب شیعه در ایران داشته است. از جمله دستاوردهای این پژوهش می‌توان به گسترش مذهب شیعه، ایجاد مراکز علمی- مذهبی و شکل‌گیری دولت‌های شیعی در ایران اشاره کرد. بخشی از این اقدامات را می‌توان در معماری حرم مطهری رضوی و آثار برجای مانده از معماری صفوی در این مجموعه مشاهده کرد.

اهداف پژوهش:

۱. تحلیل نقش دولت صفوی در گسترش علوم و معارف تشیع در ایران و معماری حرم رضوی.
۲. تحلیل نقش دولت صفوی در توسعه آداب و رسوم مذهبی شیعه در ایران.

سؤالات پژوهش:

۱. نقش دولت صفوی در گسترش علوم و معارف شیعه در ایران و معماری حرم مطهر رضوی چیست؟
۲. نقش دولت صفویه در توسعه آداب و رسوم مذهبی شیعه در ایران چگونه بوده است؟

کلیدواژه‌ها: فرهنگ، زیارت، عصر صفویه، توسعه و معارف دینی.

مقدمه

زیارت رهبران و قدیسان همواره به‌عنوان یکی از سنت‌های دینی و اجتماعی در جوامع مختلف رایج بوده و نقش به‌سزایی در تبیین آموزه‌های دینی داشته است. زیارت قبور انبیاء، ائمه (ع) و امامزادگان منتسب به ابوطالب (ع) و حضرت رسول اکرم (ص) نیز در میان مسلمان همواره رواج داشته است؛ ولی متوکل عباسی دستور تخریب قبر مطهر امام حسین (ع) صادر و منع زیارت مرقد امام (ع) را رسماً اعلام کرد (جریر طبری، ۱۳۷۵: ۳ / ۱۴۰۷). در ادوار متأخر با پیدایش برخی فرقه‌های انحرافی نظیر سلفی‌ها، حکومت‌های متعصب استبدادی این مسئله به یکی از موضوعات چالشی جامعه اسلامی درآمد. اما با روی کار آمدن دولت صفویه در ایران که با داعیه تشیع‌گرایی به قدرت رسید فرصتی برای شیعیان فراهم آمد تا در سایه حمایت‌های حاکمیت صفوی فرهنگ زیارت را به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شعائر مذهبی بی‌هیچ ترس و دغدغه‌ای احیا و توسعه بخشند. از جمله دستاوردهای فرهنگ زیارت اهل بیت (ع) در این دوره می‌توان به توسعه آموزه‌های معارف شیعه در ایران و سایر بلاد شیعه‌نشین در جهان اسلام اشاره کرد. پژوهش حاضر درصدد است با تکیه بر منابع و گزاره‌های تاریخی با تأکید بر عصر صفویه به بررسی و تحلیل نقش زیارت قبور اهل بیت (ع) بر توسعه معارف شیعه بپردازد.

در باب فرهنگ زیارت پژوهش‌های فراوانی به رشته تحریر درآمده است که در ذیل به‌عنوان نمونه به برخی از آن اشاره می‌شود؛ از آن جمله: دو کتاب ارزشمند «فرهنگ زیارت» و «فرهنگ‌نامه زیارت» اثر محدثی (۱۳۹۰) که مؤلف به مباحث چون: اهداف، تاریخچه، مشروعیت و آداب زیارت پرداخت است. مقالاتی نظیر: «ابعاد تمدنی نهاد زیارت در فرهنگ شیعی» از غیاثی (۱۳۹۷)؛ مقاله با عنوان «شاهان صفوی و زیارت» اثر حسین ایزدی، «نقش زیارت در تربیت عبادی زائر» از حسینی (۱۳۹۷)، «زیارت در ادیان و بررسی فواید و آفات آن» نگاشته‌ای صمدانیان و عادل فر (۱۳۹۴)، «نقش فرهنگ زیارت اربعین در تشکیل تمدن نوین اسلامی» مقاله مشترک چنیجانی و رحمت‌آبادی (۱۳۹۷)، مقاله‌ای «درنگی در جایگاه امامزادگان و تأثیر آن در توسعه فرهنگ زیارت» از متقی نیک و زارعی (۱۳۹۶) و «فرهنگ زیارت، میراث گردشگری و معنویت بقاع متبرکه ایران»، مقاله‌ای از آهنگران و زارعی (۱۳۹۵)، مقاله «سیاست اقتصادی شاه‌عباس اول و زیارت مشهد» از دریکوندی و رنجبر (۱۳۹۸) و «اقدامات عمرانی شاهان صفوی در عتبات عالیات» اثر دلیگانی (۱۳۸۶) بخشی از مقالاتی هستند که در این زمینه به چاپ رسیده است. لکن بررسی‌های به عمل آمده نشان می‌دهد که هریک از این پژوهش‌ها بُعدی از ابعاد مسئله زیارت را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ برخی صرفاً به تحلیل مفهومی و محتوای زیارات، پاره‌ای هم، به سفرهای زیارتی پادشاهان صفوی اختصاص یافته‌اند؛ تعدادی هم به آداب و رسوم زیارت و بعضی هم به نقش سیاسی-اقتصادی آن بسنده کرده‌اند. آنچه پژوهش حاضر را متمایز ساخته این است که مقاله پیش رو ضمن بررسی و تبیین مبانی «فرهنگ زیارت» به تحلیل نقش آن بر توسعه، تبیین و تعمیق معارف و آموزه‌های تشیع در عصر صفوی و معماری حرم مطهر رضوی در این دوره می‌پردازد که تاکنون در بررسی‌های به عمل آمده نمونه‌ای برای آن دیده نشده است.

نتیجه‌گیری

زیارت به‌عنوان یکی از مظاهر دینی در ادیان به‌ویژه ادیان ابراهیمی و در سیره پیامبر اکرم (ص) رواج داشته و نقش به‌سزایی در تبیین، تعمیق و گسترش معارف دینی ایفا کرده است. پژوهش حاضر که با رویکرد توصیفی-تحلیلی و از منظر گزاره‌های تاریخی به واکاوی ابعاد، زوایا و دستاوردهای این مسئله در دوره حاکمیت صفویه در ایران پرداخته

نتایج ذیل به اثبات می‌رساند. از بررسی‌های صورت گرفته حاصل آمد که فرهنگ زیارت همواره در ادیان پیشین، سیره پیامبر اسلام، ائمه (ع) و اندشمندان مختلف جهان اسلام مورد توجه و تأکید بسیار بوده است. از جمله رخ دادهایی که در دوره حاکمیت صفویه رخ داد، رواج فرهنگ زیارت، تشویق و ترغیب به سفرهای زیارتی بوده است. توجه به زیارت امامان شیعه، تکریم امامزادگان، افزایش موقوفات بقاع متبرکه، بازسازی و گسترش اماکن زیارتی، ایجاد امنیت راه‌های مواصلاتی، رفاه و رونق تجاری و اقتصادی شهرهای زیارتی در عصر صفوی نقش به‌سزایی در توسعه تمدن اسلامی به‌جای گذاشته است. از دیگر نتایج عمده پژوهش آن است که توجه سلاطین صفوی به زیارت قبور ائمه شیعه و سادات موجب افزایش سفرهای زیارتی، توسعه معماری حرم مطهر رضوی، گسترش و تعمیق فرهنگ و تعالیم شیعه شده است.

فهرست منابع و مأخذ:

قرآن کریم

انجیل لوقا. (بی‌تا). یسوع فی اورشلیم، لبنان: الرابطة الكتابية.

ابن اثیر، عزالدین ابوالحسین علی بن ابی‌الکرم. (۱۳۸۵ق). الکامل فی التاریخ. بیروت: دارصادر-داربیروت.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (بی‌تا). لسان العرب، بیروت: دار.

ابونعیم اصفهانی، احمد. (۱۳۵۱ق). حلیه الاولیاء. ج ۲، قاهره: بی‌نا.

اذکایی، پرویز. (۱۳۸۰). همدان‌نامه: بیست گفتار درباره مادستان، همدان: نشر مادستان.

افشارآرا، محمدرضا. (۱۳۸۲). خراسان و حکمرانان. تهران: محقق.

افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله. (۱۳۷۳). نقاوه الآثار فی ذکر الخبار فی تاریخ الصفویه. به اهتمام: احسان اشراقی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

امینی هروی، صدرالدین سلطان ابراهیم. (۱۳۸۳). فتوحات شاهی، تصحیح: محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

اوتر، ژان. (۱۳۶۶). سفرنامه. ترجمه: علی اقبال، تهران: نشر جاویدان.

بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین. (۱۳۵۶). تاریخ بیهقی. تصحیح علی‌اکبر فیاض، مشهد: دانشگاه فردوسی.

ترکمان، اسکندربیک. (۱۳۸۲). تاریخ عالم‌آرای عباسی. ج ۱، به کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.

جلالی، میثم. (۱۳۸۹). «ضریح شاه تهماسب یادگاری از دودمان در موزه آستان قدس رضوی». مشکوه، شماره ۱۰۸، ۱۱۲-۱۲۴.

جنابذی، میرزابیگ. (۱۳۷۸). روضه‌الصفویه. تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار.

حسینی، علی بن ناصر. (۱۴۰۴). کتاب اخبارالدولة السلجوقية. چاپ محمد اقبال، بیروت.

حسینی قمی، احمد بن شرف‌الدین. (۱۳۸۳). خلاصه‌التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.

- حسینی قمی، ضامن بن شدقم. (۱۳۷۸). تحفه الازهار و زلال الانهار فی نسب ابناء الائمه الاطهار. ج ۱ و ۲، تهران: دفتر نشر میراث مکتوب.
- خواجگی اصفهانی، محمد معصوم. (۱۳۶۸). خلاصه السیر. تاریخ روزگار شاه صفی، به سعی ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خواندمیر، غیاث الدین بن هماد الدین. (۱۳۸۰). تاریخ حبیب السیر. ج ۴، مقدمه جلال الدین همایی، تهران: نشر خیام.
- دائرة المعارف تشیع. (۱۳۸۵). ج ۱، تهران: نشر سعید محبی.
- ذکاو تنی قراگوزلو، علیرضا. (۱۳۸۳). اسباب نزول. چاپ اول، تهران: نشر نی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). المفردات فی غرائب القرآن. دمشق-بیروت: دارالعلم-دارالشامیه.
- الشوکانی، محمد بن علی. (۱۲۵۵ق). نیل الوطار من احادیث سید الاخیار، بیروت: دارالجمیل.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری. چاپ پنجم، ایرانشهر: انتشارات اساطیر.
- طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. تحقیق سید احمد حسینی، چاپ سوم، تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- عبدی بیگ شیرازی، زین العابدین علی. (۱۳۶۹). تکملۀ ارباب. تصحیح: عبدالحسین نوایی، تهران: نشر نی.
- غفاری قزوینی، قاضی احمد. (۱۳۵۹). تاریخ جهان آرا. تصحیح مجتبی مینوی، تهران: نشر حافظ.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). العین. چاپ دوم، قم: انتشارات هجرت.
- فلسفی، نصرالله. (۱۳۵۹). زندگانی شاه عباس اول. ج ۳، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کتاب مقدس یوحنا. (۲۰۰۲). ترجمه قدیم. چاپ سوم، ایلام: انتشارات ایلام.
- کروسینسکی، یوداش تادیوش. (۱۳۶۳). سفرنامه کروسینسکی: یادداشت‌های کشیش لهستانی عصر صفوی، ترجمه: عبدالرزاق دنبلی (مفتون)، تصحیح: مریم میراحمدی، تهران: انتشارات توس.
- متز، آدام. (۱۳۶۴). تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری (زناناس اسلامی). ج ۱، ترجمه: علیرضا ذکاو تنی قراگوزلو، تهران: امیرکبیر.
- مجلسی، محمد تقی. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مستوفی، محمد محسن. (۱۳۷۹). زبده التواریخ، به کوشش بهمن گودرزی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار.
- مطهری، حمیدرضا؛ نجفی نژاد، سعید. (۱۳۹۸). «جایگاه حرم مطهر رضوی در سیاست مذهبی صفویان». فرهنگ رضوی، دوره ۷، شماره ۲، ۳۵-۹.

منجم، ملاجلال‌الدین. (۱۳۶۶). تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال، به کوشش سیف‌الله وحیدنیا، تهران: انتشارات وحید
۱۳۶۶

مؤلف ناشناخته. (۱۳۶۰). جهانگشای خاقان (تاریخ شاه‌اسماعیل)، مقدمه الله دتا مضطر، اسلام آباد: نشر مرکز تحقیقات
فارسی ایران و پاکستان.

مؤلف ناشناخته. (۱۳۸۴). عالم‌آرای شاه‌اسماعیل. مقدمه، تصحیح و تعلیق اصغر منتظر صاحب، تهران: انتشارات علمی
و فرهنگی.

میرزا اسمیعا، محمدسمیع. (۱۳۷۸). تذکره‌الملوک. به کوشش محمد دبیرستانی، ترجمه: مسعود رجب‌نیا، چاپ سوم،
تهران: امیرکبیر.

مینورسکی، ولادیمیر فتودورویچ. (۱۳۷۸). سازمان اداری حکومت صفوی (تعلیقات مینورسکی بر تذکره‌الملوک). ترجمه
مسعود رجب‌نیا، تهران: امیرکبیر.

نطنزی، محمودبن‌هدایت‌الله. (۱۳۷۳). نقاوه‌الآثار فی ذکر الخبر. به اهتمام احسان اشراقی، تهران: انتشارات علمی و
فرهنگی.

نعمتی، بهزاد. (۱۳۹۱). هنر در حرم-مروری در هنرهای به‌کاررفته در حرم رضوی. با همکاری حسین رزاقی، مشهد:
مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.

نمیری، ابن‌شبه، (۱۴۱۰ق). عمر به شبه، تاریخ المدینة المنورة. تحقیق فهیم محمد شلتوت، قم: دارالفکر.

نوایی، عبدالحسین. (۱۳۴۷). شاه‌اسماعیل صفوی (اسناد و مکاتبات همراه با یادداشت‌های تفضیلی). تهران: بنیاد
فرهنگ ایران.

نوری، حسین‌بن‌محمدتقی. (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل‌البیت.

واله اصفهانی، محمدیوسف. (۱۳۷۲). خلدبرین. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

وحید قزوینی، میرزا محمدطاهر. (۱۳۸۳). تاریخ جهان‌آرای عباسی. مصحح: سیدسعید میرمحمدصادق، تهران:
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.